

19. ПСЗРИ. 2 собрание. Санкт-Петербург, 1832. — Т. 6 (1831): Часть 2. — 360 с.
20. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса : Юридична література, 2003. — 560 с.
21. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса : Юридична література, 2004. — 568 с.
22. Центральний державний історичний архів України (м. Київ — ЦДІАУ). — Ф. 484. — Оп. 2. — Спр. 261. — 647 арк.
23. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 484. Оп. 5. Спр. 51 «ж». 75 арк.
24. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 484. — Оп. 5. — Спр. 542. — 4 арк.
25. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 44. — 23 арк.
26. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 308. — 4 арк.
27. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 346. — 4 арк.
28. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 423. — 5 арк.
29. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 1169. — 15 арк.
30. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1582. — Оп. 1. — Спр. 1. — 174 арк.
31. Чистяков О.И. Комментарий // Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. / Под ред. Е.И. Индова. — Т. 5.— Москва : Юридическая литература, 1987. — 528 с.

— о —

УДК 908

СІЛЬЧЕНКО Д.
(м. Житомир)

КОНСТИТУЦІЯ 3 ТРАВНЯ 1791 РОКУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ЇЇ ПОЛОЖЕННЯ ТА НАСЛІДКИ

***Анотація.** В статті розкрито основні положення Конституції 3 травня 1791 р. Речі Посполитої та її наслідки для здійснення внутрішньої та зовнішньої політики Польщі.*

***Ключові слова:** Конституція, Річ Посполита, сейм, шляхта, суди, король, конфедерація.*

Мета дослідження. Вітчизняні та закордонні науковці неодноразово звертались до подій другої половини — кінця XVII ст. в Європі, зокрема до подій у Речі Посполитій. В статті пропонується дослідити події пов'язані з прийняттям в 1791 р. у Речі Посполитій Конституції та наслідки цієї події, адже закон був революційним за своїм характером з точки зору державного управління.

Виклад основного матеріалу. На початку травня 1791 р. під час сеймових великодніх канікул польські патріоти підготували держаний переворот. На той час наближалась до кінця російсько-турецька війна, яку виграла Росія.

Отже, 3 травня 1791 р. під час позачергової сесії сейму, в якій брала участь мала частина присвячених в змову послів (делегатів), був зачитаний текст закону і король присягнув на вірність, незважаючи на протести його малочисельних опонентів.

Основний закон називався Закон про управління (Ustawa Rządowa). За ним уже тоді в польському суспільстві закріпилася неофіційна назва — Конституція 3 травня.

В основу Конституції 3 травня було покладено засаду поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, проголошену французьким просвітителем Шарлем Луї Монтеск'є (1689-1755).

Конституція складалася з вступу, 11 статей і трьох додатків, з яких два були зазначеними вище законами про міста і сеймики. Королівська влада проголошувалася спадковою, встановлювалася виборність королівської династії (після смерті Станіслава Августа престол повинен був перейти до саксонської династії Ветгінів).

Вищий орган законодавчої влади — Сейм повинен був скликатися королем кожних два роки і впродовж їх збиратися на засідання тоді, коли в цьому була потреба. Рішення на сеймі могли прийматися більшістю голосів.

Отже, *liberum veto* було скасовано, а у зв'язку з цим — і конфедераційний характер сейму. Сенатові було надано право затримувати реалізацію ухвал посольської ізби шляхом застосування вето, але лише до скликання наступного сейму: якщо той удруге приймав цю ухвалу, то вона набирала чинності. Раз на 25 років слід було скликати сейм для внесення істотних змін в «Закон про управління».

Вищим органом виконавчої влади ставала Сторожа законів у складі короля як його голови, примаса і призначених королем на сеймі п'яти міністрів (поліції, друку, закордонних справ, оборони і скарбу), відповідальних перед сеймом, а також, з дорадчим голосом, наступника трону і маршалка посольської ізби. Сейм не менше як двома третинами голосів міг висловити міністрам недовіру.

Органами місцевого управління проголошено цивільно-військові комісії порядку, підпорядковані Сторожі законів. Посли були звільнені від обов'язку слідувати даним їм сеймиками інструкціям [1, с. 241].

Конституція 3 травня підтвердила політичну гегемонію шляхти. Проте шляхта, маєтковий ценз якої становив менше 100 злотих річного доходу, позбавлялася політичних прав. Католицька віра проголошувалася панівною, але прокламувалася свобода совісті. У тому ж документі було сказано, що селяни, з рук яких плине «джерело найбільших багатств держави», беруться

під захист закону і уряду, а угоди, які укладали між собою селяни і пани, повинні дотримуватись обома сторонами.

Конституція скасувала гродські суди, встановила провінційні (для Малополющі з українськими землями, Великополющі з Помор'ям, Куявією, Мазовією й Підляшшям, Великого князівства Литовського) референдарські суди в справах селян королівських маєтків.

4 травня у книгу Варшавського гродського суду небагатьма послами був внесений проект скарги проти «незаконного» прийняття Конституції. А 5 травня сейм визнав будь-які подібні протести такими, що не мають сили.

У доповненні до Конституції 3 травня, прийнятому сеймом 22 жовтня 1791 р., зазначено, що зберігається федеративний, польсько-литовський характер Речі Посполитої, проте скасовується дуалізм посад скарбу і війська.

Основний закон фактично запроваджував у країні конституційну монархію.

Конституція 3 травня — документ величезної політичної ваги. Упродовж багатьох років вона істотно впливала на розвиток польського суспільства, надихала патріотичні кола на боротьбу за незалежність, закарбувалася в його пам'яті, виявом чого є щорічне відзначення 3 травня як національного свята. Цей документ був другим за часом появи основним законом у світі — після прийняття конституції США 15 листопада 1777 р. [1, с. 242].

До Конституції 3 травня, вороже поставилися у Петербурзі, оскільки вони зміцнювали Річ Посполиту і виводили її з-під опіки Росії, до того ж реформи ухвалювалися під акомпанемент антиросійських настроїв. Остаточне рішення Катерини II силою добитися відміни Конституції 3 травня було прийняте на початку 1792 р.

Після укладення Росією в січні 1792 р. Яського миру з Туреччиною Катерина II отримала змогу значно більше уваги приділити ситуації в Речі Посполитій. У Петербурзі заповзятливо твердили, що Варшава стає другим після Парижа революційним вогнищем в Європі, загрожує, таким чином, усталеному порядку, тому його потрібно ліквідувати.

Станіслав Щенсний — Потоцький, Ксаверій Браніцький і Северин Жевуський, захоплені купкою менш впливових магнатів і заручившись підтримкою Катерини II, 27 квітня 1792 р. у Петербурзі підписали Акт генеральної конфедерації і створили в Тарговиці (містечко Брацлавського воєводства, розташоване на самому кордоні Речі Посполитої і Катеринославського намісництва Російської імперії) конфедерацію на захист старого державного устрою і «Кардинальних прав».

18 травня 1792 р., у відповідь на адресований Катерині II заклик керівництва Тарговицької конфедерації про військову допомогу (при цьому воно посилалося на гарантії Росією кардинальних прав), 100-тисячна російська

армія увійшла на територію Речі Посполитої і виступила спільно з конфедератами проти польського уряду.

На засіданні сейму 21 травня була прочитана декларація Катерини II, яка містила лицемірне обґрунтування виступу Росії на боці тарговичан. У ній зазначалося, що імператриця вдалася до втручання, «виходячи з любові до порядку і справедливості, а також доброго наміру і прагнення» для польського народу. Король, у відповідності з Конституцією 3 травня, взяв на себе командування військом на час війни.

25 червня 1792 р. виникла конфедерація у Великому князівстві Литовському, аналогічна Тарговицькій. На цьому фронті Станіслав Август командувавцем призначив князя Людвіха Вюртемберзького, який виявився зрадником.

На час вибуху війни уряд Речі Посполитої мав у своєму розпорядженні 60-тисячну армію, з якої у дії проти росіян і тарговичан було залучено близько 40 тис. вояків. Зі 100-тисячної російської армії 64 тис. діяло в Україні, 36 тис. — у Великому князівстві Литовському. Війська Речі Посполитої чинили відчайдушний опір.

Король у ролі головнокомандувача зіграв рокову роль. Зазнавши поразки під фортецею Мир в Білорусі, польські війська відступили. Під Зеленцями (16 червня) відступаючі загони князя Юзефа Понятовського завдали удар росіянам. На знак цієї перемоги був заснований військовий орден — хрест «*Virtuti Militari*». На річці Буг переправу під Дубенкою героїчно захищав генерал Тадеуш Костюшко, але і йому прийшлося відступити за Віслу. На захоплених територіях конфедерація встановила свою владу, а частина шляхти піддалась закликам, що заради віри, свободи і цілісності Вітчизни необхідно підкоритись цариці. Розрахунок не виправдався. Катерина II відкинула пропозицію про замирення і вимагала від короля приєднатись до конфедерації, погрожуючи йому поваленням престолу і новим поділом Речі Посполитої. Король, підтриманий більшістю членів Сторожі законів, вступив до лав конфедератів та наказав своїй армії припинити воєнні дії. Спроба польського командування вмовити короля переглянути своє рішення і надалі очолювати боротьбу з конфедератами виявилася марною. На знак протесту Ю. Понятовський і Т. Костюшко подали у відставку [2, с. 289].

Сподівання короля не справдилися. У серпні 1792 р. Варшава опинилася в руках конфедератів і росіян. Було встановлено військово-політичний режим.

Реформи Великого сейму були проголошені недійсними, їхні прихильники — поставлені поза «законом», запроваджено сувору цензуру. З думкою короля ані конфедерати, ані росіяни не рахувалися. Шляхта масово приєднувалася до конфедератів. Керівники конфедерації відправили до Петербурга посольство, яке принизливо подякувало Катерині II за порятунок Речі Посполитої від «кайданів», в яких вона нібито перебувала завдяки реформаторам. За таких умов король висловив імператриці свою готовність

зректися престолу, але та не дала на це згоди. Катерина II вирішила здійснити новий поділ Речі Посполитої, і їй був потрібний Станіслав Август, щоб надати цій акції законності, хоча його згоди на проведення поділу вона не питала.

На новий поділ Росія пішла спільно з Прусією. Австрія, запевнена Прусією, що посприє їй у здобутті Баварії, інтересу до участі в поділі Речі Посполитої не проявила.

Угода про поділ була підписана у Петербурзі 23 січня 1793 р. Прусія отримала Гданськ, Торунь, решту Великопольщі і Куявії та північно-західну частину Мазовії — разом 58 тис. кв. км і понад 1 млн. осіб. Росія дістала центральну частину Білорусі, Київське, Брацлавське і Подільське воєводства та східну половину Волинського воєводства — разом 250 тис. кв. км і понад 3 млн. мешканців. Річ Посполита з територією у 215 тис. кв. км і населенням 3,7 млн. осіб опинилося під протекторатом Росії. На знак протесту проти цього поділу всі три керівники Тарговицької конфедерації виїхали на Захід, що не завадило їм пізніше знову домогтися прихильності Катерини II [3, с. 290].

Гродненський сейм, який проходив у червні-листопаді 1793 р. і, як виявилось, став останнім сеймом Речі Посполитої, під російським тиском схвалив умови другого поділу, хоча й не без опору невеликої групи послів. Одразу після цього, ще під час роботи сейму, Тарговицька конфедерація за наказом з Петербурга була розпущена як непотрібна. Схвалений тим же Сеймом у жовтні 1793 р. російсько-польський союзний договір дозволив Росії вводити свої війська на територію Речі Посполитої «за погодженням з польським урядом», заборонив їй вступати в союзи, укладати договори без згоди Росії.

Трактат передбачав, що Росія гарантує майбутню польську конституцію. Той же Сейм 23 листопада 1793 р. прийняв нову Конституцію. Безземельну шляхту вона позбавила політичних прав, а також встановила, що посольська ізба повинна приймати постанови з важливих питань не менше як двома третинами голосів; постанови ж з інших питань було дозволено приймати простою більшістю. Були збережені особиста недоторканість, право набувати землеволодіння та самоврядування, надані Чотирирічним сеймом міщанам королівських міст. За тією ж Конституцією сейм мав скликатися раз у чотири роки, відновлювалася Постійна рада. Військо держави Сейм зменшив до 15 тис. осіб [3, с. 291].

Отже, прийняття Конституції 3 травня 1791 р. привело до непередбачуваних та трагічних подій у Речі Посполитій: громадянської війни, втручання у внутрішні справи держави російської імперії і другого поділу країни.

Другий поділ Речі Посполитої був для неї катастрофою не тільки політичною, а й економічною. Його наслідком був розрив господарських зв'язків між польськими землями. Різко підскочили ціни на сільськогосподарську продукцію і промислові товари. Краху зазнала

банківська система, казна спорожніла. Стало зрозуміло, що агресивні сусіди не зупиняться і державі загрожує остаточна загибель — зникнення з політичної карти Європи [2, с. 4].

Подіями, які значною мірою перегукуються із сучасними процесами навколо державотворення України, були події в Речі Посполитій наприкінці XVIII ст. Ця тема залишається актуальною, оскільки нинішні події в Центрально-Східній Європі, особливо навколо України, нагадують поведінку не лише Російської імперії, а й провідних європейських країн, які дозволили знищити велику державу, яка проіснувала понад 235 років [4, с. 14].

Література та джерела

1. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — 752 с.
2. Комар В. Східний напрямок у зовнішній політиці Речі Посполитої. — Альманах Історія. 2012. — № 3. — 34 с.
3. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши / Пер. с польской. — Москва : Весь мир, 2004. — 544 с.
4. Філінюк А. Поділи Речі Посполитої та українське питання у вітчизняній історіографії. — Камянець-Подільський : КПНУ ім. І. Огієнка, 2019. — 314 с.

— o —

УДК 908

СЛОБОДЯНЮК С.С.
(*м. Житомир*)

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В «ЖИТОМИРСЬКИЙ» ПЕРІОД (28 СІЧНЯ — 8 БЕРЕЗНЯ 1918 р.)

Виклад основного матеріалу. Здійснення державних та правових реформ в сучасній Україні потребує дослідження та практичного застосування історичного досвіду. Актуальність статті полягає в тому, що в процесі розбудови незалежної України зростає інтерес до історії національно-визвольних змагань. Період перебування Української Центральної Ради та уряду УНР на Житомирщині з кінця січня до початку березня 1918 р. став важливим етапом у законодавчій, політичній та дипломатичній діяльності держави, який проходив у надзвичайно складних політичних умовах, коли УНР довелося захищати незалежність, а раді та уряду — працювати в кризових умовах. Але саме в час перебування на теренах Житомирської області Центральною Радою, незважаючи на постійне перебування у стані переїздив, було прийнято ряд значних рішень і важливих документів, які при інших державницьких реаліях